

ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI O'SIMLIK NOMLARINING O'RGANILISHI: TALQIN VA MUAMMOLAR

Usmanova Maxfuza Sadikovna
Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti, v.b.dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada Navoiy asarlarining lug'at boyligi deb ataluvchi leksik tizimning mohiyati, so'zlarning qo'llanish doirasi, hajmi va chegarasini belgilash o'zbek tilshunoslik fani uchun dolzarb ahamiyatga ega ekanligi, Alisher Navoiy asarlari tilidagi o'simlik nomlari to'planib, ular geneologik, leksik - semantik va semantik-uslubiy yo'nalishlarda tadqiq etildi, tarkibida o'simlik va daraxt nomlari bo'lgan qo'shma so'zlar, so'z birikmalarining ham semantik-uslubiy jihatlari, badiiyatdagi o'rni tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: lug'at, fitonimlar, qiyosiy tahlil, semantik-uslubiy yo'nalish, geneologik, leksik-semantik tadqiq.

ИЗУЧЕНИЕ НАЗВАНИЙ РАСТЕНИЙ В ТВОРЧЕСТВАХ АЛИШЕРА НАВОЯ: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ

Usmanova Maxfuza Sadikovna
Джиззакский государственный педагогический университет, доцент

Аннотация: В данной статье рассматривается сущность лексической системы, которую называют словарным запасом произведений Навои, определение объема, размера и границ слов, имеющих актуальное значение для науки узбекского языкознания, названия растений в языке узбекского языкознания. Собраны произведения Алишера Навои, исследованы генеологические, лексико-семантические и семантико-стилистические направления, проанализированы сложные слова, содержащие названия растений и деревьев, семантические и стилистические аспекты словосочетаний, их роль в искусстве.

Ключевые слова: словарь, фитонимы, сопоставительный анализ, семантико-методологическое направление, генеологические, лексико-семантические исследования.

STUDY OF PLANT NAMES IN ALISHER NAVOY'S WORKS: INTERPRETATION AND PROBLEMS

Usmanova Makhfuza Sadikovna
Jizzakh State Pedagogical University, associate professor

Abstract: In this article, the essence of the lexical system, which is called the vocabulary of Navoi's works, the definition of the scope, size and limits of words is of urgent importance for the science of Uzbek linguistics, plant names in the language of Alisher Navoi's works are collected, they are geneological, lexical-semantic and semantic-stylistic directions. was researched, compound words containing names of plants and trees, semantic and stylistic aspects of word combinations, their role in art were analyzed.

Key words: dictionary, phytonyms, comparative analysis, semantic-methodological direction, geneological, lexical-semantic research.

1. Kirish. O'zbek tilining qardosh turkiy tillar orasida eng boy va serqatlam bo'lishida, rivojlangan jahon tillari qatoridan munosib joy egallashida, o'zbek adabiy tilining taraqqiyotida ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning o'rni beqiyos. Alisher Navoiy asarlari tafakkur gulshani bo'lish bilan birga, g'oyat boy so'z xazinasi hamdir. Shoir asarlarida o'zbek xalqi turmush tarzi va dunyoqarashining barcha sohalariga oid so'z va iboralar mavjud. "...o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari, shevalari, tarixiy taraqqiyoti, uning istiqboli bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, kadrlar tayorlash sifatini tubdan yaxshilashga erishmog'imiz zarur." [1] Bu boradagi ilmiy izlanishlar ko'lamini yanada kengaytirishga asos bo'lmoqda.

Navoiy asarlarining lug'at boyligi deb ataluvchi leksik tizimning mohiyatini, so'zlarning qo'llanish doirasini, hajmi va chegarasini belgilash o'zbek tilshunoslik fani uchun dolzarb

ahamiyatga ega.

O‘zbek tilshunosligida turli sohalarga doir so‘z va terminlar maxsus o‘rganilgan bo‘lsa-da, o‘zbek adabiy tili tarixining to‘liq shakllanish davri hisoblangan Alisher Navoiy ijodi bilan bog‘lik mukammal, umumlashtirilgan leksikologik tadqiqotlar ko‘p emas.

Navoiy asarlari tili leksik boyligining ma‘lum qismini o‘simliklar dunyosini aks ettirgan so‘zlar tashkil qiladi.

Maqolada Alisher Navoiy asarlari tilidagi o‘simlik nomlari to‘planib, ular geneologik, leksik - semantik va semantik-uslubiy yo‘nalishlarda tadqiq etildi, tarkibida o‘simlik va daraxt nomlari bo‘lgan qo‘shma so‘zlar, so‘z birikmalarining ham semantik-uslubiy jihatlari, badiiyatdagi o‘rni tahlil qilindi. Bu dolzarb masalaning ijobiy hal etilishi Navoiy asarlari leksik boyligi haqidagi ilmiy, nazariy bilimlarni to‘ldiradi, o‘zbek tili leksikasi taraqqiyot yo‘lini to‘g‘ri belgilashda ulush bo‘lib qo‘shiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 13 maydagi PF-4797-sonli “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi, 2017 yil 28 iyuldagi PQ-3160 son “Ma‘naviy-ma‘rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishning yangi bosqichga ko‘tarish to‘g‘risida”gi Qarori, 2017 yil 22 dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnomasi, 2020 yil 21 oktabrdagi PF – 5850-sonli “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonlari hamda boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ushbu ilmiy maqolamiz natijalari muayyan darajada xizmat qiladi.

2. Adabiyotlar tahlili. O‘zbek tilshunoslari Navoiy merosini chuqur tadqiq etish bo‘yicha jiddiy izlanishlar olib borishgan. Navoiy asarlari til xususiyatlariga bag‘ishlangan tadqiqotlar ko‘lami va miqdori ko‘p bo‘lganligi, ularning barchasini sanab ko‘rsatish imkoniyati yo‘qligi sababli uning asarlari tilini o‘rganishga salmoqli hissa qo‘shgan A.K.Borovkov, A.M.II‘erbak, A.Rustamov, F.Abdullaev, G‘.Abdurahmonov, O.Usmonov, E.Fozilov, B.Bafoev, S.Ashirboev, U.Sanaqulov, E.Umarov, X.Doniyorov, H.Dadaboev, N.Husanov, Sh.Umarova, I.Nosirov, Z.Hamidov, B.Yusupov, D.Abduvalieva, Sh.Hayitov va boshqa olimlarning nomlarini alohida e‘tirof etish lozim. Alisher Navoiy asarlari tilining so‘z boyligi, bu boyligining geneologik asoslari statistik metod orqali atroflicha chuqur tadqiq etilgan: shoir asarlaridagi so‘zlarning qaysi tilga mansubligi yuzasidan monografiya e‘lon qilingan, alohida asarlarining leksikasi leksik-grammatik, leksik-semantik, leksik-tematik, semantik-stilistik, lingvopoetik jihatlardan dissertatsiya ishi sifatidagi tadqiqotlarga tortilgan, uning asarlari tilidagi terminlar, atoqli otlar maxsus o‘rganilgan.

3. Tadqiqot metodologiyasi. Fitonimlarni tadqiq qilishda, tavsifiy usul bilan bir qatorda, nomlarni tahlil qilishning tarixiy-qiyosiy va tarixiy-etimologik usullardan ham foydalanildi. Kerakli o‘rinlarda Navoiy asarlari tilidagi fitonimlar hozirgi o‘zbek tilidagi shu soha leksikasi bilan qiyoslandi, bu yo‘l bilan ular o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlari ochib berildi.

4. Tahlil va natijalar.

Quyidagi ilmiy natijalarga erishildi:

- shoir qo‘llagan fitonimlarning ko‘pchiligi o‘z ma‘nosidan tashqari, umumiste‘mol (ko‘chma) ma‘nolarga ham egaligi, gul leksemasi (50 dan ortiq ma‘noda) va sarv leksemasi (20 dan ortiq ma‘noda) ko‘pma‘noliligi bilan boshqa nomlardan ajralib turishi, o‘simlik nomlarining semalari asosida turli ko‘chma ma‘nolar hosil qilish badiiy uslub xususan, o‘xshatish va sifatlash san‘atlari uchun xizmat qilishi ko‘rsatildi;

- Navoiy asarlari tilidagi fitonimlarning statistik-morfologik tahlili ularning, asosan, tub so‘zlar ekanini ko‘rsatdi, lekin o‘simlik nomlaridan ko‘plab sodda yasama va qo‘shma so‘zlar hosil qilinganki, ular (gul leksemasidan 60 dan ortiq so‘z yasalgan) ayni o‘simlik nomini emas, balki ularning semalariga aloqador bo‘lgan boshqa (ko‘chma) ma‘nolarni anglatishga xizmat qilgan. So‘z yasalishi, asosan, ot, sifat va ravish turkumlari doirasida bo‘lganligi ko‘rsatildi.

- o‘simlik nomlari leksemalarida «o‘simlik», uning «hosili» va «mahsuloti» (tanasi) semalari birgalikda mavjud ekanligi va ulardan biri ikkinchisidan ko‘chma ma‘no yo‘li bilan hosil qilinmasligi ko‘rsatildi;

- ko'chma ma'nolarning fitonimlar leksemasining semantik strukturasi zaminida hosil qilinishi va qo'llanishi Navoiy badiiy matnlari asosida sharhlendi. Fitonimlardan badiiy tilda foydalanish mahorati ulug' shoir tafakkur qudratining, so'z san'atidagi mahoratining, badiiy uslubi jilokorligi va jozibadorligining belgilaridan biri ekanligi misollar vositasida tavsiflandi.

5. Xulosa. 1. Navoiy asarlari o'z mazmun-mundarijasiga ko'ra juda boy bo'lib, unda turkiy-o'zbek xalqi turmush tarzining, ruhiy va ma'naviy olamining turli sohalariga oid so'zlar mavjud: diniy-tasavvufiy, afsonaviy, harbiy terminlar, kishi ismlari, taxalluslari, inson tana a'zolari nomlari, ijtimoiy-siyosiy va huquqqa oid terminlar, uy-ro'zgor, kiyim-kechak, kasb-hunar, ta'lim-tarbiya, oziq-ovqat, ob-havoga oid leksema, jugrofiy, astronomik tushunchalar va osmon jismlari terminlari, yovvoyi va uy hayvonlari, parrandalar, kush nomlari, mayda jonivorlar, o'simlik, daraxtlar, kon bilan bogliq tushunchalarni ifodalovchi so'zlar, sport uyinlari, musikiy tilshunoslik, adabiyotshunoslik terminlari Navoiy asarlarining so'z xazinasini tashkil qiladi.

2. Fitonimlarda xalq yashab kelgan tarixiy-geografik hududga va iqlimga mos keluvchi nabotot olami namoyon bo'ladi. Alisher Navoiy asarlari tilidagi o'simlik olamiga oid nomlar va ulardan yasalgan so'zlar eski o'zbek adabiy tilining shu sohadagi leksik boyligini va ularning badiiy san'atdagi o'rnini ifodalab turadi.

3. Tildagi boshqa so'zlardan farqli o'laroq, o'simlik nomida shu o'simlikni to'la qamrab olgan tushuncha ham, uning «mevasi» tushunchasi ham, «guli» va «ildizi» tushunchasi ham ifodalanadi. Muayyan o'simlik nomining qaysi ma'noda ekanligi matn mazmunidan (kontekstdan) anglashiladi.

4. O'simliklar olamiga mansub bo'lgan jami 305 ta so'zga nisbatan bular foiz hisobida: umumturkiy va o'zbekcha so'zlar 11,1%ni, arabcha so'zlar 17,4%ni, fors-tojikcha so'zlar 66,9%ni va aralash tarkibli so'zlar 4,6%ni tashkil etadi.

5. Alisher Navoiy asarlari tilidagi o'simliklar olamiga mansub so'zlarni hozirgi o'zbek tilida saqlanganlik-saqlanmaganligiga ko'ra to'rt turga bo'lish mumkin:

- a) ayni o'sha shakl va ma'noda yetib kelgan so'zlar;
- b) fonetik shakli biroz o'zgargan so'zlar;
- v) ma'nosida o'zgarish yuz bergan so'zlar;
- g) shoir tilida mavjud bo'lib, hozirgi tilda mavjud bo'lmagan so'zlar.

Adabiyotlar:

Mirziyoev Sh.M. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganing o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutq // Xalq so'zi. 2019 yil 22 oktabr.

М.Усманова Использование в произведениях А.Навои сложных существительных с морфемой «Гул» Халқ таълими. Илмий –методик журнал 2011/4. 88- 89 бет

М.Усманова Alisher Navoiy asarlarida o'simlik nomlari Filologiya masalalari №1 M.Fuzuliy nomidagi Azarbayjon milliy ilmlar akademiyasi. Baku.: "Ilm va tahsil" nashriyoti 2012 yil 110-115 bet

М. Усманова Alisher Navoiy asarlarida o'simlik nomlarining umumiy tavsifi. DİL VE EDEBİYAT ARAŞTIRMALARI(8) 2013 yil Turkiya

М.Усманова Application of phytonyms in the works of alisher Navoi . European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. Volume 7 Number 12, 2019. ISSN 2056-5852. 49-52 бет

М.Усманова Genetic classification of phytonyms in navoi works. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research. Monthly Peer Reviewed & Indexed International Online Journal Volume: 6 Issue: 11 November 2020. India 532-535 6